

Fotbollen som farlig förebild

Sovjetunionens autonoma fotbollskultur

Henrik Stub

Frilansjournalist

Publicerad på Internet, www.idrottsforum.org 2004-02-10.

Copyright © Henrik Stub 2004. All rights reserved. Except for the quotation of short passages for the purposes of criticism and review, no part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the author.

När västvärlden gav sig på att studera det sovjetiska idrottsundret utgick man ifrån en vanlig föreställning om den socialistiska samhällsordningen: det allsmäktiga partiet och den maktlösa befolkningen. Den sovjetiska idrotten sågs som det idealtypiska uttrycket för det planstyrda samhället med sina dresserade sporthjältar och industriellt planerade olympiasegrar. Bilden av Sovjetunionen var den av Brunbjörnen med superkrafter, istånd att besegra vilket motstånd den ville: Natos raketsystem, den atlantiska flottstyrkan, västvärlden: alla hockeylandslag tillsammans. Den sovjetiska idrotten, trodde man i väst, var ett vetenskapligt kalkylerat projekt med lika disciplinerade utövare som publik.

Och ja, skrev idrottshistorikern och Stanfordprofessorn Robert Edelman i sin prisbelönade bok *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the U.S.S.R* (1993), det var just så Sovjetstaten själv ville presentera sin idrott. Sovjetunionens framgångar ansågs vila på den kollektiva disciplinen och presenterades mot en fond av småaktig västerländsk individualism. Idrotten lånade sig till segermyten genom sin handfasta och mycket retoriska mätbarhet: på höjden, på längden, på tidtagaruret och i målprotokollet – alltid var Sovjetunionen bättre. Och alltid enligt fastlagda produktionsmål. Idrotten underkastades samma socialistiska produktionskult som verksamheten i kolgruvorna, i turbinhallarna och i massaindustrin.

Men det fanns en annan och i västvärlden okänd sida av den sovjetiska idrottskulturen, nämligen dess publik. Om denna handlade Edelmans exposé. Tidigare västliga forskningsinsatser på området sovjetisk idrott tycktes enligt professorn ha ignorerat publiken eller godtagit Kremles egen officiella syn på supportrarna som en formbar massa i partiets och statens intressen (se t ex Duke & Crolley 1996). Tvärtom, hävdade Edelman, så utgjorde

idrottspubliken – och framför allt fotbollspubliken – ett reellt hot mot den rådande konformiteten. På läktarna lyckades medborgarna skapa den ficka av civil autonomi som Sovjetstaten så ihärdigt ville förvägra dem. Som fotbollssupporter – och kanske bara i den rollen – kunde många människor förhandla den uppifrån pådyvlade doktrinen och fylla i egna budskap. Fotbollen var det närmaste Sovjetunionen kom en populärkultur.

Fotbollen var som överallt annars i Europa den publikmässigt största idrotten. En allsovjetiska ligan bildades 1936 med det övergripande syftet att stärka banden mellan centralmakten och delrepublikerna och förhindra nationella anspråk i distrikten. Fotbollen hade liksom all annan idrott blivit redskap i Stalins nationsprogram, den förmodades skapa en bred folklig uppslutning bakom den nya multietniska staten. Sport var den sociala aktivitet man antog skulle förstås och uppskattas av flest sovjetmedborgare, oberoende av religion, språk och etnicitet (se t ex Bronfenbrenner 1970, Riordan 1999). Borta var de första bolsjevikårens utopistiskt egalitära vision om ett samhälle utan tävlande och utslagning. Nu utbildades idrottsmän och ledare i statens tjänst som hjältar och militära förebilder, också inom fotbollen. Lagsporterna ansågs vara väl lämpade för några av socialismens ledande principer såsom lagdisciplin och kollektivism.

Men på fotbollen bet inte propagandan och politiken. Dess publik avvisade partiets abstrakta påfund om ”sporten som idé” – det var spelet och spänningen som lockade. Många supporters identifierade sig hellre med sitt favoritlag än sin proletära klass, till partiets stora frustration. Läktarfolket envisades med att välja ”fel” sorts hjältar i ”fel” sorts sporter. Statens baby var alltid den rena och mätbara friidrotten, men publiken höll fast vid sin suggestiva fotboll och dess anti-hjältar. Maktelitens breda satsning på de olympiska grenarna det kom att känneteckna Sovjetunionens idrottsframgångar utomlands, vann aldrig gehör hos den stora massan på hemmaplan. Sporter som gymnastik, rodd och simning sågs som ”studentgrenar”, ”de tillhörde aldrig folket” (Riordan 1999).

Ett ytterligare sätt för publiken att ”trilskas” var att tillskriva lagen andra värden än dem som staten hade föreskrivit. Ett känt exempel (som fortfarande har viss relevans) är rivaliteten mellan Moskvalagen Spartak och Dynamo, en spänning som uppburit en djup politisk symbolik allt sedan repressionsåren före och efter andra världskriget. Spartak var befriat från kopplingar till polis och militär och kunde därför mobilisera den stora oorganiserade massan, det var folkets lag. Spartak stod för en irrationell, svårberäknelig och romantisk fotboll. Dynamo var däremot säkerhetspolisens och inrikesministeriets gäng och kom att representera en kalkylerad och rationell spelstil. En ökad antiklimax inträffade 1939 då lagen möttes i semifinalen i den sovjetiska cupen. Spartak vann mötet med 1-0, vilket misshagade chefen för säkerhetspolisen, tillika Dynamomecenaten Lavrenti Beria, som lät beordra omspel tre veckor senare. Problemet var att Spartak redan hade vunnit finalen, mot Stalinetns Leningrad. Det hindrade inte Berias folk från att genomdriva sin speciella rättvisa, och semifinalen fick spelas om *efter* finalen. Spartak vann dock även omspelet och kunde behålla buklan.

Apparatjickernas inblandning i fotbollen hindrade inte åskådarna att betrakta sporten som något av en frizon. Här fanns ännu ett uns av den spänning och oförutsägbarhet som helt raderats ut från den genomideologiserade och stendöda sovjetiska konsten. På läktarna fick den liv igen. Under Stalins sista år blev fotbollen den enda kvalitativa teatern i Sovjetunionen skrev Edelman.

Detta var förstås ett problem för makten, ur flera synvinklar. Dels avledde fotbollen massorn från den rätta skolningen och den fysiska masskulturen, den som skulle disciplinera massorna inför en väntad militär konfrontation med väst. Dels innebar fotbollens anspråk på det fysiska rummet ett hot mot den svårt kontrollberoende Sovjetstaten. Fotbollen samlade stora folkmassor på små ytor, i sig självt ett skräckscenario för den totalitära staten. I motsats till den vitalistiska fascismen avskydde Stalinismen alla former av folklig spontanitet, det som är läktarkulturens själva kärna. Dessutom uppvisade fotbollskulturen exempel på rent antisocialt och därför antisovjetiskt beteende, våld förekom både på och utanför plan, fylla på läktarna. Spelare som gjort sig skyldiga till gruff drabbades långa avstängningar, men vare sig publiken eller Komsomol ville se sina hjältar straffade. Spelarna kände sig osårbara.

Med det uppmärksammade fallet Streltsov fick idrottsministeriet chansen statuera ett varnande exempel inför både publiken och spelarkollektivet. I fokus stod den unge Eduard Streltsov, kallad Rysslands Pelé (även Rysslands George Best), som blivit något av 50-talets publikgunstling genom sin publikfriande spelstil och ett glatt leverne vid sidan om fotbollen. Streltsov hade debuterat i landslaget redan som 17-åring och ingick det sovjetiska lag som tog guld vid OS 1956. Han var självskriven i truppen till Sverige-VM 1958. Strax före avresan till Göteborg arresterades han och dömdes till 12 års fängelse för våldtäkt. Fansen var övertygade om att åtalet var riggat av maktapparaten för att få tyst på den talföra fotbollshjälten och hans alltför många anhängare. Ryktet sade att en full Streltsov hade förnärmat politbyråmedlemmen Jekaterina Furtsevas dotter på en bal i Kreml (se t ex *The Observer* 26 aug 2001). 100 000 bilarbetare vid Zil-fabriken utanför Moskva förberedde en aktion till stöd för sin idol. Skuldfrågan utreddes aldrig men Streltsov erkände brottet för kommissionen i utbyte mot att få spela VM. Ett falskt löfte skulle det visa sig, när mästerskapen började var Torpedoforwarden redan på väg till arbetslägret. Streltsovs ofrivilliga sorti ur landslaget ansågs innebära ett stort avbräck för av de sovjetiska chanserna VM-turneringen, och enligt en samstämmig hemmapublik den främsta orsaken till att Sovjetunionen förlorade kvartsfinalen mot Sverige. Tre år tidigare, med Streltsov i laget, had ju landslaget besekrat svenskarna med 6-0 i Stockholm.

Fotbollen bidrog också till att blottlägga den ekonomiska dubbelmoral som grasserade i Sovjetsamhället. Det var ett känt faktum bland fansen att sporten var lika ljusskygg och korrumpad som övriga delar av samhällsekonomin. Redan på 30- och 40-talen förekom spelartransfers mellan klubbarna, som i vilken professionell liga som helst, men alltid i smyg då spelarförsäljningar sågs som en kapitalistisk vederstygglighet. Köpta domare hörde till vardagen, lagen talade mer eller mindre öppet om "priset för en seger" (se t ex Komsomolskaja Pravda 11 och 17 maj 1977). Domarna var alltid hemmalagets ansvar i form

av boende, mat och transporter. En lyxig present till hustrun och ett komfortabelt hotellrum förbättrade utsikten till vinst. Att spelarna i realiteten var professionella var också känt. Alla toppidrottare hade något låtsasjobb men det var riksbekant att de var ”statsamatörer” som tränade på heltid med full lön.

Att idrottspubliken så väl kände till de svarta pengarna, de falska amatörerna, de fixade resultaten och de köpta domarna kom sig enligt Edelman av att sovjetpressen ägde en viss yttrandefrihet just på idrottens område. Inte inom någon annan samhällssfär kunde det talas så öppet om sovjetsamhällets avigsidor som i sportpressen. Ett exempel som ofta lyfts fram är den läsarstorm som drabbade det sovjetiska fotbollslandslaget efter kvartfinalsförlusten mot Uruguay i VM 1970. Tidningen Izvestija mottog 300 000 insändarbrev med upprörda anklagelser mot ledare och delegater, som hudflängdes i spalterna i ovanligt hårda ordalag för dåliga träningsmetoder och svekfull insats (se t ex Izvestija 2 och 9 juni 1970). En frän pressdiskussion pågick under sent 60-tal och tidigt 70-tal om idrottens hycklade amatörism. Izvestija och Sovjetski Sport, den dagliga sporttidningen, belyste praxisen med fejkade arbetsplatser och polemiserade relativt öppet mot idrottsmyndigheten Goskomsport som lät ofoget passera år efter år. Sovjetski Sport kunde vara kritisk till ledare och ”patroner” i klubbarna för västliga småborgarfasoner men ibland också för överdriven följsamhet mot partiet. Tidningen lämnade dock alltid plats på förstasidan för brådskande dekret från Centralkommittén, precis som bruket var i all annan press. Sovjetski Sport var med sin enorma räckvidd över hela unionen och sin alltid slutsålda dagliga upplaga på fem miljoner exemplar en mycket inflytelserik publikation, ibland till partiets stora förtret. Tidningen behandlades ändå med större försiktighet av censuren än annan dagspress, bedömer Edelman.

Även det rent idrottsliga råkade ut för kritik i pressen, till exempel Dynamo Kievs påstått destruktiva spelstil på 70-talet. Dynamo Kiev hade 1973 under tränaren Valerij Lobanovski infört en Cruyff-inspirerad totalfotboll, ett spel som krävde exceptionell löpstyrka med hela lagdelar i rörelse mot motståndarmålet. Tråkigt att titta på enligt många sovjetiska bedömare men bevisligen effektivt. Dynamo Kiev rodde hem åtta sovjetiska ligaguld och två Europacuptitlar under Lobanovskis ledning. Pressen gav trots framgångarna röst åt den publik som hellre ville se lirare än arbetshästar i laget, oaktat vetskapen att segrarna innebar internationell prestige för sovjetfotbollen (se t ex Komsomolskaja Pravda 21 november 1978). Vid Lobanovskis död 2002 hade kritikerna tystnat, 200 000 fans hyllade honom med en marsch genom Kievs gator, Putin inkom med officiell kondoleans från Kreml.

Men öppenheten hade sina gränser. Graden av censur varierade alltid med den politiska konjunkturen i stort, även på idrottens område. Ett belysande exempel från Stalins sista tid är det öde som drabbade det sovjetiska fotbollslandslaget efter hemkomsten från Helsingfors-OS 1952. Laget hade förlorat mot Jugoslavien och missat finalspelet, vilket stred mot den ”order” om vinst som fanns inskriven i en resolution från Centralkommittén 1948 – att delta var inte nog. Matchresultatet rapporterades aldrig i sovjetiska media. Inte heller på hösten samma år då två lag helt oannonserat försvann från den sovjetiska förstaligan yttrade sig

pressen. De försvunna lagen var arméklubben CSKA Moskva, den förening som levererat flest spelare till OS-truppen i Finland, och Sovjets Vingar. Den nya tabellen utan de två lagen återgavs i tidningarna utan förklarande kommentarer. En härdad läsekrets visste vad en tom ruta i tidningen brukade innebära av mystiska "försvinnanden". Det finns dock inget som tyder på att någon av spelarna sattes i arbetsläger eller straffades på annat sätt (Sportivnie Igry nr 6 1988, ur Edelman). Flera av dem blev däremot av med sina utmärkelser.

Ett katastrofalt fall i alla bemärkelser blev Uefacupmatchen mellan Spartak Moskva och holländska Haarlem på Lusjnikistadion den 20 oktober 1982. Säkra på vinst hade Spartakfansen börjat lämna arenan vid ställningen 1-0 och få minuter kvar att spela. Ett sent hemmamål fick dem att vända vid grindarna och rusa uppför trapporna igen. Där törnade de ihop med den resterande publikmassan på väg ut, och katastrofen var ett faktum. När kvällen var slut hade 340 personer trampats eller klämts ihjäl i de trånga gångarna bakom stadion. Följderna förvärrades av arrangörernas totala brist på beredskap, först en halvtimme efter olyckan dök den första ambulansen upp. Sovjetski Sport tonade ner händelsen och lät rapportera om ett "tumult" som krävt ett tiotal dödsoffer. Först sju år senare, 1989, då perestrojkan på allvar hade hunnit ifatt censuren, blev det verkliga omfånget av katastrofen känt, och den officiella dödssiffran kunde ersättas med den sanna. Enligt Uefa är Lusjniki-olyckan den värsta läktarkatastrofen i den moderna fotbollens historia (men fortfarande föga känt i väst).

Till saken hör att Sovjetfotbollen på 70-talet börjat få samma problem med huliganism som västvärlden hade haft i decennier, i synnerhet Storbritannien. Sovjetfansens stora inspirationskälla var just briterna, och enligt Edelman var tv-bilderna från Europacupmatchen mellan Glasgow Rangers och Dynamo Moskva 1970 den första riktiga tändväskan. Skottarna hade stormat planen efter matchslut. Den typen av iscensatta publikrörelser blev vanliga på sovjetiska arenor på 70- och 80-talen. Idrottsministeriet framhöll att publikens beteende var en spegling av händelserna på plan, i synnerhet antogs det "fula" och "borgerligt egocentriska" spelet smitta av sig på massorna, som därmed förleddes att sätta jaget i centrum. Det ledde tankarna till Stalinismens 30-talsparoller om den fostrande idrottsmannen, det påbud som fotbollen någorlunda framgångsrikt lyckats trotsa. Men nu hade läktarkulturen fått fäste. Mot slutet av 70-talet duggade gängslagsmålen tät mellan i synnerhet Moskvalagens supporterskaror.

En tydligare nationell och politisk prägel hade perestrojkaårens sammandrabbningar mellan de ryska storlagens fans och delrepublikernas, till exempel Dynamo Kiev, Shakter Donetsks, Zhalgiris Vilnius och Ararat Jerevans. Moskvafansens, i synnerhet Spartaks, storryska framfart provocerade slagsmål på många håll. Ett beryktat storbråk mellan ryska och ukrainska fans i Kiev den 19 september 1987 brukar betraktas som inledningen på en serie oroligheter med etniska undertoner, tendenser som i årtionden varit undertryckta av regimen. Våldsamma upplopp ägde rum mellan tillresta ryska fans och hemmasupportrar i bland annat Jerevan, Donetsk och Baku i åren därefter. De lokala klubbarna begärde alltid extra polisinsatser när Spartaksupportrarna kom på besök.

Antisocialt, antisovjetiskt och antihegemoniskt hela vägen, således, när fotbollen fick som de ”ville”: den var nationell, apolitisk, spontan, inopportun i valet av förebilder. Fotbollen var rätt och slätt särskilt illa lämpad som politiskt styrmedel. En av Edelmans slutsatser – väl långtgående – var att sporten därmed också bidrog till att synliggöra för befolkningen vilket gap som rivits upp mellan dem själva och makteliten. ”Ivan” ville leva ett lugnt liv med hygglig materiell standard – och fotboll på lördagarna. I vägen stod Sovjetstatens kortsiktiga geopolitiska mål, som var rå militärmakt, marknadsfört av ett allt mer ifrågasatt olympiskt program.

En försiktigare tolkning av fotbollens roll skulle kunna vara att sporten helt enkelt utgjorde en kärkommen ventil för uppdämd frustration i ett samhälle som saknade allt: bostäder, toapapper, yttrandefrihet, framtidutsikter, valfrihet. Det låg inte nödvändigtvis något medvetet politiskt budskap i läktarvrålet, kanske bara en leda vid konformiteten. Varje otillåten känslouttryck blev en politisk handling, det visste varje sovjetungdom som någon gång försökte. I bakgrunden fanns alltid vetskapen om det mycket bindande sociala kontrakt som staten tecknat med barnens föräldrar om uppfostringen. Staten upplät ett visst mått av social auktoritet till hemmen, som i gengäld förväntades leverera en välförberedd ung sovjetmedborgare till samhället. En ung fotbollsligist visste mycket väl vilket brott han eller hon begick mot den kollektiva överenskommelsen (se t ex Lynne Atwood 1990).

I dagens nyauktoritära ryska samhälle uppträder ”sovjetiska” tendenser på många områden, och idrotten är ett. Statliga Goskomsport har återupplivat traditionen med Spartakiader, dvs det socialistiska alternativ-OS som lanserades på 1920-talet i protest mot det borgerliga amatöridealet inom olympiarörelsen i väst. Den regeringstroga Moskvapressen låter meddela att ledaren Putin håller sig i förebildlig fysisk form genom 90 minuters hårdträning varje dag (se t ex pravda.ru 13 juni 2002). För Putin gäller att samla nationen under fanan, och liksom för tidigare ryska regimer är ledstjärnan den starka staten, alltid känslig för den potentiellt destabiliserande gatuteatern sport. Fotbollen i Ryssland är idag sponsorstinn industri och representerar ingen hälsosam motkraft till den nya administrationen i Kreml, men gäckar makten med sin inbyggda svårhanterlighet, precis som på sovjettiden. Sällan blir friktionen så tydlig som den blev efter Rysslands förlust mot Japan i världsmästerskapen 2002, då en rasande folkmobb i Moskva tog ut sin frustration inte bara på asiatiska gäststudenter utan också på självaste parlamentsbyggnaden (t ex BBC 9 juni 2002). När det spelas fotboll måste makten mota folket i dörren, ibland rent bokstavligt.

Litteratur

Atwood, Lynne (1990) *The New Soviet Man and Woman: Sex-role socialization in the USSR*.

Bronfenbrenner, Urie (1970) *Two Worlds of Childhood: US and the USSR*.

Crolley, Liz och Duke, Vic (1996) *Football Nationality and the State*.

Edelman, Robert (1993) *Serious Fun: A history of Spectator Sports in the USSR*.

Hargreaves, John (1986) *Sport power and culture*.

Riordan, James (1999) *The Impact of Communism on Sport*. Ur antologin

The International Politics of Sport in the 20th century. Red: Kruger & Riordan.